

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA

ELMİN İNKİŞAFI FONDU

MUSA QASIMLI

**ERMƏNİSTANIN SOVETLƏŞDİRİLMƏSİNDƏN
AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALINADƏK**

**ERMƏNİ İDDİALARI:
TARİX – OLDUĞU KİMİ
(1920-1994-cü illər)**

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkışafı Fondunun qrant layihəsi çərçivəsində
nəşr olunmuşdur

Musa Qasımlı

**ERMƏNİSTANIN SOVETLƏŞDİRİLMƏSİNDƏN
AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALINADƏK
ERMƏNİ İDDİALARI:
TARİX – OLDUĞU KİMİ**

(1920-1994-cü illər)

Bakı – Elmin İnkışafı Fondu – 2016

Elmi redaktor: professor **Əli Həsənov** (*Azərbaycan*)
Rəyçilər: professor **Quram Marxuliya** (*Suxumi Universiteti, Gürcüstan*)
professor **Kamal Çiçək** (*İpək Universiteti, Türkiyə*)
professor **Mixail Basxanov** (*Mərkəzi Asiya İşləri üzrə Kral
Cəmiyyəti, Böyük Britaniya*)

Qasımlı M.C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalnadək erməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər). – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016. – 520 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya və digər ölkələrin arxiv materialları və sənədli mənbələri əsasında, sovetləşdirildikdən sonra Ermənistanın irəli sürdüyü əsassız ərazi iddiaları, Moskva və Kars konfranslarında ərazi məsələlərinin, Lozan konfransında “erməni məsələsi”nin həlli, sovet rəhbərliyinin erməniləri xarici ölkələrdən gətirərək yerləşdirməsi, süni surətdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini yaratması, İrəvanda Türkiyə nümayəndəliyinə hücum, 20-30-cu illərdə xarici ölkələrdən ermənilərin gətirilməsi, İkinci dünya müharibəsindən sonra Ermənistan SSR rəhbərliyinin Azərbaycandan DQMV-ni qopartmaq cəhdləri, Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının irəli sürülməsi, bunlar baş tutmadıqda isə xarici ölkələrdən ermənilərin Ermənistana gətirilməsi, gətirilənlərin yerləşdirilməsi üçün şərait olmadığından azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiya edilməsi, onların hər cür şəraiti olan evlərinə və təsərrüfatlarına yerləşdirilmələri, 50-60-cı illərdə xarici ölkələrdəki erməni diasporasının və Ermənistan SSR rəhbərliyinin əsassız iddiaları və fəaliyyətləri, 70-80-ci illərdə erməni terror təşkilatlarının törətdikləri terror aktları, Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirtmə cəhdləri, Ermənistanın hərbi təcavüzünün başlanması, gedişi və Azərbaycan ərazilərinin işğalının nəticələri məsələləri araşdırılmışdır. Problemə beynəlxalq münasibətlər, böyük dövlətlərin siyasəti və regionda baş verən proseslər baxımından yanaşan müəllif maraqlı bir elmi baxış ortaya qoymuşdur.

Mənbələrin əksəriyyəti ən mötəbər olmaqla, elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilmişdir. Əsər tarixçi, siyasətçi, diplomat və bu məsələ haqqında tarixi gerçəkləri bilmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu monoqrafiya Azərbaycan
Respublikasının Prezidenti
yanında Elmin İnkişafı
Fondunun maliyyə yardımı
ilə çap edilmişdir –
Grant № EIF/MQM-2-Şuşa-
2013-3(9)-10/08/5

ISBN: 978-9952-8185-9-8

© Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondu, 2016

© Musa C. Qasımlı, 2016

Bu əsər 13 mart 2014-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondu tərəfindən Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları
Agentliyində qeydiyyatdan keçirilmiş və əsərin qeydiyyatı haqqında 8016 nömrəli
Şəhadətnamə (qeydiyyat nömrəsi №04/C-7502-14) verilmişdir.

İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ..... 8

I FƏSİL. SOVETLƏŞMƏ ƏRƏFƏSİNDƏ DAŞNAK ERMƏNİSTANININ SİYASƏTİ..... 14

Anadoluda və Cənubi Qafqazda şərait – 14. “Böyük Ermənistan” iddiaları. Bolşevik Rusiyasının və Azərbaycanın mövqeyi – 15. Anadoluda qətliam – 21. Azərbaycanlılara qarşı qırğınlar – 22. Azərbaycanın etirazları və sovet xadimlərinin baxışları – 24. Azərbaycanın görkəmli dövlət adamları öldürülür – 29. Azərbaycan əraziləri tutulur. Cənubi Qafqaz “balkanlaşdırılır” – 30. Bolşevik Rusiyası daşnak Ermənistanı ilə müqavilə bağlayır – 32. Sevr müqaviləsi. Qırğınlar Anadoluda davam etdirilir – 34. Türkiyə və Ermənistan haqqında məsələ Moskvada və Bakıda müzakirə edilir – 35. Daşnak Ermənistanı ilə nə etməli? – 35. Azərbaycana hücumlar davam edir – 42. Daşnakların Gürcüstanı Türkiyə əleyhinə qaldırma cəhdləri – 44. Rusiyanın təklifləri – 45. Mərkəz Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsinə dair hazırlıq işləri aparır – 45. Bolşevik Rusiyasının narahatlığı – 46. Qnçak yaranmış şərait üçün Daşnaksütyunu təqsirləndirir – 48. Türkiyənin sülh təkliflərinə münasibət – 49. ABŞ hökuməti erməniləri müdafiə etməyin yanlış olduğunu anlayır. İstanbuldakı ali komissar Mark Lambert Bristol: “Ermənilər haqqında həqiqətləri nə üçün deməyəək? “Erməni məsələsi” haqqında həqiqəti demək lazımdır...” – 54. Ermənilərin narahatlığı və sovet xadimlərinin baxışları – 59.

II FƏSİL. SOVET ERMƏNİSTANI DAŞNAK SİYASƏTİNİ DAVAM ETDİRİR..... 62

Ermənistan sovetləşdirilir: “erməni məsələsi” həll edildimi? – 62. Türklərin məqsədi – 63. Ərazi məsələsinə bolşeviklərin münasibəti – 64. Nəriman Nərimanov Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistana güzəştə gedir. Naxçıvan əhalisinin və Türkiyənin mövqeyi – 65. Aleksandropol (Gümrü) sülh müqaviləsi – 69. Daşnakların bir hissəsi Cənubi Azərbaycana sığınır – 71. Erməni bolşevikləri daşnakların siyasətini davam etdirirlər – 71. Rus – türk konfransı ərəfəsində erməni iddialarına münasibət – 72. Azərbaycanın Ermənistana yardımları – 78. Ermənistanın iddialarına münasibət – 79. Tiflisdə erməni bolşeviklərinin qəddarlıqları – 87. Şuşada qətlər – 87. Sovet hökumətinin tələbləri – 88.

III FƏSİL. RUS – TÜRK KONFRANSINDA VƏ MOSKVA MÜQAVİLƏSİNDƏ ƏRAZİ-SƏRHƏD MƏSƏLƏLƏRİ..... 91

Rus – türk konfransı işə başlayır – 91. Konfransın gedişində rus – türk münasibətlərini pozmaq cəhdləri – 93. Müqavilə layihəsinin müzakirəsi – 94. Moskva müqaviləsi – 101.

IV FƏSİL. KARS KONFRANSINA HAZIRLIQ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİSTANIN İDDİALARI VƏ AZƏRBAYCANA EDİLƏN TƏZYİQLƏR105

Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları yeni dövrün astanasında – 105. A.Mravyan və A.Bekzadyanın məktubları – 110. Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsi: məqsəd nədir? – 111. Kars konfransına hazırlıqlar – 112. Qafqaz siyasi mühacirəti nümayəndələrinin müqavilə və sazişlərə münasibəti – 116. Mərkəzi hökumət Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməsinə təşviq edir. Qarabağ məsələsi müzakirə edilir – 117. Azərbaycana və Türkiyəyə edilən təzyiqlər – 124. Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ yenidən müzakirə edilir – 126.

V FƏSİL. MOSKVADA BAŞLANAN İŞ KARSDA YEKUNLAŞIR: ƏRAZİ-SƏRHƏD MƏSƏLƏLƏRİ HƏLL EDİLİR.....130

Kars konfransında ərazi-sərhəd məsələlərinə dair müzakirələr – 130. Kars konfransı davam edərkən Bakıda Qarabağda vəziyyətə dair məsələ müzakirə edilir – 142. Kars müqaviləsi – 143. Müqavilənin imzalanmasının əhəmiyyəti və ona münasibət – 146. Qarabağda vəziyyət müzakirə edilir – 147. Ermənilərin narahatlığı və Azərbaycanın xahişi – 148. Daşnakların ABŞ-dan və Rusiya – İngiltərə danışıqlarından yararlanma cəhdlərinin boşa çıxması. Terror davam edir – 149. Mixail Frunzenin Türkiyəyə səfərində Kars müqaviləsinin təsdiqi haqqında məsələ – 151. Daşnakların Fransadan yararlanma cəhdləri iflasa uğrayır – 153. Müqavilənin təsdiq edilməsi məsələsinə dair müzakirələr – 154. Kars müqaviləsinin təsdiqi – 156.

VI FƏSİL. ƏRAZİ MÜBAHİSƏLƏRİ VƏ ZORAKILIQLAR160

Azərbaycanlıların torpaqlarının ələ keçirilməsi – 160. Türk diplomatlarına qarşı zorakılıq. İzmirin yandırılması. Türk ordusunun İstanbulu azad etməsi narahatlıq yaradır – 164. Qarabağa dair məsələlər müzakirə edilir – 166. Lozan konfransı ərafəsində şərait – 166. Azərbaycan və Ermənistan arasında ərazi məsələləri – 167.

VII FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNİN YARADILMASI VƏ LOZAN KONFRANSINDA “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”NİN DƏFN EDİLMƏSİ.....169

Dağlıq Qarabağ məsələsi yenidən müzakirə edilir – 169. Erməni dairələri fəallaşırırlar – 169. G.Çiçerin: “Milli azlıqlar üçün hər hansı formada özünüidarəni yaratmaq yaxşı olardı” – 170. Ermənilərin yerləşdirilməsi sürətləndirilir – 171. Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ müzakirə edilir – 172. G.Çiçerin köçürülən ermənilər üçün “milli ocaq”, özünü idarə edən kantonlar yaradılmasını təklif edir – 175. Dağlıq Qarabağda işləmək üçün Ermənistandan kadrlar tələb edilir – 180. Sovet hökuməti ermənilərin gətirilməsi məsələsini müzakirə edir – 181. “Erməni məsələsi” Lozanda dəfn edilir – 185. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılır – 185. İrəvan insidenti – 203.

**VIII FƏSİL. ERMƏNİLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZA YERLƏŞDİRİLMƏSİ,
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ƏLEYHİNƏ FƏALİYYƏTLƏR.....206**

Ermənilərin gətirilməsi davam etdirilir – 206. Ərazi iddiaları – 209. Cənubi Azərbaycanda daşnak fəaliyyətləri – 214. Ermənilərin Cənubi Qafqaza gətirilməsi və Ermənistanın erməniləşdirilməsi davam etdirilir. Milli nifaq qızıışdırılır – 217. 20-30-cu illərdə Daşnaksütyunun Türkiyə əleyhinə qiyamlarda kürdlərdən istifadə etmək cəhdləri – 220. Türkiyə hökumətinin erməni təbliğatına qarşı tədbirləri – 222. Almanıyanın SSRİ-yə hücumu və xarici ölkələrdəki erməni fəaliyyətləri – 226. Ermənilər San-Fransisko konfransına müraciət edirlər – 227.

**IX FƏSİL. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI İLK İLLƏRDƏ
ƏRAZİ QOPARTMA CƏHDLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ229**

Azərbaycana edilən təzyiqlər – 229. SSRİ hökuməti xarici ölkələrdən ermənilərin gətirilməsi haqqında qərar qəbul edir – 230. Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionuna əsassız iddialar irəli sürür – 231. Azərbaycanlılara məxsus yaşayış yerlərinin adları dəyişdirilir – 235. Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürülür – 236. Türkiyədəki ermənilərin fəaliyyətləri – 237. Əsassız ərazi iddiaları davam edir. Amerikan radio şərhçisi Blok: “Avropa və Asiya ölkələrinin bir-biri ilə alver və mübarizə etmək üçün ermənilərdən piyadalar kimi istifadə etmələri metodundan daha qalmaqallı bir şey yoxdur” – 240. Ermənistanın erməniləşdirilməsi yolunda növbəti addım – 248. Xarici ölkələrdəki ermənilərin əsassız iddiaları davam edir – 251. Gətirilənlərə qayğı göstərilir və azərbaycanlılara məxsus yaşayış yerlərinin adları dəyişdirilir – 251. Erməni təşkilatları təzyiqləri artırır – 252. Gəlmələr üçün şərait yaradılır – 253. Təbrizdə daşnakların silah-sursat anbarı – 254. DQMV-də bəzi erməni ziyalılarının əhval-ruhiyyəsi – 256. Sovet rəhbərliyi gətirilən ermənilərə xüsusi qayğı göstərir – 259. Azərbaycan əraziləri Ermənistana verilir – 262. Cənubi Azərbaycandakı daşnaklar Türkiyədən ərazilər tələb edirlər – 262. Tarix saxtalaşdırılır – 263. Türkiyədəki ermənilərin fəaliyyətləri – 264. Daşnaksütyun: “Kütləvi repatriasiya, xüsusən erməni torpaqlarının azad edilməsi və Ermənistanın sərhədlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır” – 264. Əsassız ərazi iddiaları – 272. Daşnak fəaliyyətləri – 274. Azərbaycanlıların deportasiyası – 276. Ermənilərin Cənubi Qafqaza gətirilməsi davam etdirilir: məqsəd nədir? – 286. DQMV-nin yaradılmasının 25 illiyi qeyd edilir – 291. Azərbaycan K(b)P-nin XVII qurultayında erməni millətçilərinə münasibət – 297. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının yaradılmasının 25 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərar – 300. M.Bağirovun İ.Stalinə məktubları – 300. M.Bağirovun A.Mikoyana məktubu – 302. Naxçıvan MSSR-in 25 illiyinin bayram edilməsi – 304. Sovet rəhbərliyinin tədbirləri – 308. Türkiyə hökumətinin saxta erməni təbliğatına qarşı tədbirləri – 311. Cənubi Qafqazda daşnak fəaliyyətləri – 312. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış yerlərinin adları dəyişdirilir – 316.

X FƏSİL. CƏNUBİ QAFQAZDA VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

FƏALİYYƏTLƏR.....318

Ermənistanda alimlər "vahid axın" nəzəriyyəsini təbliğ edirlər – 318. Daşnaklar xarici ölkələrdə fəaliyyətlərini genişləndirirlər – 320. Cənubi Qafqazda daşnak fəaliyyətləri – 327. N.S.Xruşşovun Ermənistanı səfəri erməniləri ruhlandırır – 328. Xarici ölkələrdəki ermənilər fəaliyyətlərini artırır -329. Cənubi Qafqazda düşmənçilik hissləri qızıışdırılır – 329. A.Mikoyanın xahişi və N. Xruşşovun cavabı -336. Uydurma erməni soyqırımı məsələsi gündəliyə gətirilir – 336. Erməni iddialarına Türkiyədən cavab – 339. Gizli fəaliyyətlər – 342. Ermənistan rəhbərliyinin manevrləri – 343. Erməni fəaliyyətlərinə qarşı Türkiyənin tədbirləri – 344. Təxribatçılıq işləri – 344. Uydurma soyqırım qurbanlarına abidələr qoyulur 346. Stepanakertdə təxribat – 346. Azərbaycan torpaqlarına iddialar – 348. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilir – 353. Türkiyənin tədbirləri – 353. Ermənilərin gətirilməsi davam edir – 354. Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlər – 354.

XI FƏSİL. TERROR AKTLARI VƏ AZƏRBAYCAN ƏLEYHİNƏ

FƏALİYYƏTLƏR.....358

Terror yenidən baş qaldırır – 358. Qatı millətçilik – 364. Dağlıq Qarabağ regionuna əsassız iddialar – 365. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış yerlərinin adları dəyişdirilir – 370. Terror şiddətlənir – 370. Bakıda terror aktı – 382. İddialar davam edir – 383. Kəmərlı hadisəsi – 384.

XII FƏSİL. "SOYQIRIMI"NI TANITMA, SOVET YARDIMLARINI ALMA

VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏN ERMƏNİLƏRİ GƏTİRMƏ CƏHDLƏRİ.....399

Uydurma soyqırımı məsələsi müzakirə edilir – 399. Türkiyənin mövqeyi – 404. Ermənilərin SSRİ-yə gətirilməsinə dair yeni qərar – 407. Sovet rəhbərliyi xaricdəki erməni mətbuat orqanlarına yardım edir – 407. Ermənilərin gətirilməsi davam etdirilir – 410. Əsassız erməni iddialarına Türkiyədən cavab – 411. Düşmənçilik hissləri qızıışdırılır – 416.

XIII FƏSİL. ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA HƏRBİ TƏCAVÜZÜ

VƏ NƏTİCƏLƏRİ.....421

Azərbaycanın daxili işlərinə Ermənistanın müdaxiləsinin başlanması – 421. İlk qan – 424. Sumqayıt hadisəsi – 426. Münaqişədə erməni kilsəsinin rolu – 429. Sovet rəhbərliyinin şübhəli cəhdləri – 430. Ermənistan Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləni genişləndirir. Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması kütləvi hal alır – 437. Ermənistanda zəlzələ və Azərbaycanın yardımı – 442. Mərkəzi hakimiyyət Azərbaycanın hüquqlarını pozur – 442. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi haqqında konstitusiya qanunu – 443. DQMV-nin birləşdirilməsi haqqında qanunsuz qərar – 444. 1990-cı il 20 yanvar hadisəsi – 446. Ermənistan beynəlxalq şəraitdən yararlanır – 448. Ermənistan manevr edir: uydurma soyqırımından imtina etmədən Türkiyə ilə münasibətlər qurmaq istəyir – 448. Ölkədə şərait və Azərbaycan – 449. Azərbaycanın dövlət müstəqil-

liyinin bərpası haqqında bəyannamə – 453. İlk sülh səyləri – 454. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiya aktının qəbul edilməsi və beynəlxalq birliyə ilk müraciətlər – 456. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü davam edir. DQMV-nin ləğvi haqqında qərar – 457. SSRİ-nin dağılması ilə münaqişə iki dövlət arasında müharibəyə çevrilir – 458. Xocalıda soyqırımı – 462. Yeni sülh səyləri – 466. Şuşanın işğalı – 468. Laçın rayonunun işğalı – 470. Sülh səyləri davam edir – 471. Kəlbəcərin işğalı – 476. Soçi görüşü – 479. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 sayılı qətnaməsi – 480. Azərbaycanda böhran – 484. Ağdam rayonunun işğalı – 486. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı qətnaməsi – 486. Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının işğalı – 489. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 874 sayılı qətnaməsi – 490. Zəngilan rayonunun işğal edilməsi – 493. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 884 sayılı qətnaməsi – 495. Atəşkəs elan edilir – 498. Azərbaycan ərazilərinin işğalının nəticələri – 500.

NƏTİCƏ505

BİBLİOQRAFIYA.....514